

Әбділәшімұлы Д.¹, Нода Д.²,

¹Орталық Ұлттар университетінің доценті, т. ғ. д., Қытай, Пекин қ.,

²Токио Мемлекеттік Шет тілдер университетінің доценті, т. ғ. д., Жапония, Токио қ.,
e-mail: airu331@sina.com; nodajin@aa.tufs.ac.jp

УӘЛИ ХАН ХАТТАРЫНЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Мақалада қазақ ханы Уәлидің жасаған дәуірі, саяси өмірі, дипломатиялық қатынасы туралы сөз болады, 1780 жылдары Ресейдің жергілікті әкімшілігіне жазған хаттары деректану, лингвистика тұрғысынан сарапталады. Хаттың ескі жазба тілдегі аударма нұсқасы мен оған қатысты жазылған манжуша, қытайша мәлімдемелерге тарихи деректемелік сараптама жасау арқылы тарихи астары, тілдік ерекшелігі көрсетіледі. Қазақтың хан, сұлтандарына қатысты жазылған тарихи кітаптар, ескі қазақ жазба тіліндегі мұрағат құжаттары мен дереккөздер негізінде мәтіндер лингвопрагматикалық тұрғыдан талданады. Тарихи мәтіндер ұлттық мәдениеттің бөлігі, жекелеген тарихи тұлғалардың өмірінен дерек беретін ақпарат көзі ретінде сипатталады. Хаттардың түпнұсқасы сол тұстағы орысша аудармасымен салыстырылып, онда кеткен кейбір ағаттықтар көрсетіледі. Одан да маңыздысы алғаш рет хаттардың түпнұсқасы латын графикасымен транскрипцияланып, қазіргі қазақ тіліне аударылады.

Түйін сөздер: Уәли хан, саяси өмірі, хаттар, дерекнамалық-лингвистикалық талдау.

Abdilashimyly D.¹, Noda D.²,

¹Doctor of Historical Sciences, A/Professor of Minzu University of China, China, Beijing,

² Doctor of Historical Sciences, A/Professor of Tokyo State University of Foreign Languages, Doctor of Historical Sciences, Japan, Tokyo, e-mail: airu331@sina.com; nodajin@aa.tufs.ac.jp

Linguistic features of the letters of Wali Khan

In this article, first, the political life of Wali Khan has been explained. Following on that, the letters have been analyzed from philological and linguistic perspectives, which he wrote to the Russian authorities in 1780s. This article was based on historical books from the Kazakh Han Sultanes and documents from Kazakh-Chinese-Manchu, in terms of language communication, by analyzing the historical texts in regards to Abilpeiz Wang. Meanwhile, it has been expounded that historical texts are not only a part of national culture, but also a source of information for the life of some historical figures. Meanwhile, some comparative study between the letters themselves and the translations in Russian has been made and some underlying mistakes have been corrected. In addition, these documents were reproduced first time by the original Arabic script, transcribed, and translated into the modern Kazakh actually so that the readers might understand easily.

Key words: Wali Khan, political life, documents, philology-linguistics' analysis.

Абдилашимұлы Д.¹, Нода Д.²,

¹Д. ист. н. доцент Центрального университета наций, Китай, г. Пекин,

²Д. ист. н. доцент Токийского Государственного университета иностранных языков, Япония, г. Токио,
e-mail: airu331@sina.com; nodajin@aa.tufs.ac.jp

Лингвистические особенности писем Вали хана

В статье описывается политическая жизнь Уали хана, период его правления. Уали был прекрасно знаком с тонкостями китайской дипломатии и осознал всю сложность внешнеполитической ситуации, сложившейся в регионе. Письма, написанные в 1780 годы

Российским властям, анализируются с лингвистической, филологической, исторической точек зрения. С лингвопрагматической стороны анализируются исторические тексты о казахских хан-султанах и документы казахско-китайско-маньчжурского периода. Являясь неотъемлемой частью национальной культуры, исторические тексты рассматриваются как важнейший источник изучения жизненных и творческих биографий великих деятелей прошлого. Между тем проведено сравнительное исследование между самими письмами и переводами на русский язык и указаны некоторые основные ошибки. Кроме того, эти документы впервые воспроизведены арабским письмом, транскрибированы на латинской графике и переведены на современный казахский язык.

Ключевые слова: Вали хан, политическая жизнь, документы, лингвистический, исторический анализ.

Кіріспе

Уәли сұлтан 1744 жылы Абылайдың (соңынан хан сайланған) 2-әйелі – қарақалпақ қызынан туған (Егофеева, 2014: 1026). Алайда 2017 жылы Қазақстан Ақмола облысы Зеренді ауданында салынған Уәли хан мазарындағы жазуда оның 1738 жылы туып, 1820 жылы қайтыс болғаны анық хатталған. Ол Абылай қайтыс болған соң әкесінің орнына Орта жүзге хан сайланып, Чиң, Ресей патшалықтары жағынан хандығы мойындалған. К. Хафизова зерттеулеріне негізделсек, ол Чиң патшалығымен сауда-саттық жасап қана қоймай, бірнеше рет патша құзырына елшілерін жіберіп, шен-атағын алған (Нафизова, 2015: 63-75). Уәлидің өзі жас кезінде, 1769 жылы бас елші салауатымен патшаға амандаса барған болатын. Мұрағат құжаттарының бірінде Уәлидің Чиң патшалығына жіберген елшілерінің Ресей заттарын алып барғаны туралы жазылған. Чианлұң патшаның жарлығына қарағанда, мұндай әрекеттерге қатаң тыйым салынғанымен, бұл уақиғадан Уәлидің Ресей-Чиң патшалығы арасындағы экономикалық қарым-қатынаспен де белгілі деңгейде қатысы барлығы менмұндадайды (Chianlun-zhynamasy, 2011: 15). Уәлидің әкесі Абылайдың хан тағына мұрагерлік ету қарсаңында Дайыр сұлтанмен билікке таласып, қырғи қабақ болысқаны Ресей-Чиң патшалығы деректерінен белгілі. Әрине, бұл – оның саяси билігінің тұрақсыздығын сараптаған кезде көңіл аударатын тұстарымыз. Шешесінің тегіне байланысты хан сайлауы кезінде көптеген адам оны қолдамағандығы да айтылады (Noda, 2016). Ресей жақтың жазбаларында хаттауынша, 1794 жылы өзге сұлтандар мен қазақтар бірігіп, Уәлидің хандықтан кетуін талап еткен (Shangin, 2013: 210). Уәли билігінің солқылдақ тұстары жөнінде Сібір қамалдарының билеушісі – Г.Е. Штрандманның 1795 жылғы мәлімдемесінде де айтылады (Naganuma, 2017: 1-14). 1816 жылы

Бөкей сұлтан да Орта жүзге хан сайланып, хандарды таққа қатар отырғызу түзімі жолға қойылады.

Уәли хан ұлы – Ғаббас сұлтанның тақ мұрагері болғанын қалағанмен, әкесі – Уәли екеуі ілгерінді-кейінді қайтыс болып кетеді. Өзінен кейінгі хан тағын ұлы Ғаббасқа беруді ұйғарған Уәли ханның Чиң патшалығына сөз салғандығы хақында жазылған Бониңның (booning) мәлімдемесі бар. Онда Ғаббасқа күндік шен беріп, тіпті кейін хан тағына мұрагер болуына қосылғандығы жазылған (Zhiyachi-zhynamasy, 2012: 20). Аталмыш мәлімдемеде «temgetulehe jui» (таңбалы ұлы) болып хатталуы Ғаббастың ханның мұрагері ретінде қаралғанынан дерек береді. К. Хафизованың зерттеулерінде бұл кездегі келіссөздерге байланысты Чиң патшалығының жауап қатқан-қатпағаны белгісіз делінгенімен (Нафизова, 2015: 67), И.Г. Андреев атап көрсеткеніндей, Құлжамен екі арадағы келіссөздер үзілмей жалғасын тапқан (Andreev, 1998: 279).

Ресеймен екі арадағы қарым-қатынас айтарлықтай жақсы болмағандықтан, Ресей деректерінде Уәли ханның айтқанға көнбей қарсылық көрсететіні жөнінде жазылған тарихи мазмұн аз емес. Бұны төменде талданатын мұрағат құжаттарынан да байқауға болады. Яғни, бұл – Уәли ханның Ресей жергілікті әкімшіліне қарата ұстанған қатаң позициясы болмақ.

Уәлидің Ресей патшалығына көрсеткен қарсылығына нақты мысал ретінде 1803 жылы Сырдария бойына, 1805 жылы Шинжияңға қоныс аудару ниетінде болғанын атап айтуға болады.

Сонымен қатар талан-таражылау әрекеттері Уәли ханның Ресеймен болған қарым-қатынасындағы қоламталы мәселеге айналған. 1788-1789 жылдардың қыс айларында Солтүстік қазақ даласы жұтқа ұшырап, соның салдарынан 1790 жылы Уәли хан қатарлылар бұлаңшылық жасауға ұрынған. Осылай талан-

таражылау әрекеттерінің асқынып кетуіне байланысты Юлиан күнтізбесінің 1795 жылы 4-айдың 9-күні әулие Петр бекінісінің билеушісі Я. Боувер тәртіпті оңап, қайта қалпына келтіру жөнінде жоғарыға ұсыныс жасаған (Naganuma, 2017: 13). Бұған қоса Орта жүз Бөкей сұлтанның Ресейге жіберген елшілері де Уәлидің сауда керуендерін бұлап алуға атсалысып отырғанын айтып, наразылық білдірген. Ал Ресей жағы жиі туылатын мұндай бұлаңшылық әрекеттерін тізгіндеу үшін Уәли бастаған қазақ төрелеріне мол сый-сияпат тағайындап отырған.

Сондай-ақ талан-таражылаудың нысанасына көбінесе ресейлік саудагерлер ілінді. Әсіресе жалдау (приказчик) түзімі аясында еділдік татар саудагерлердің керуендері қазақ даласын кесіп өтуге мүмкіндік алғанымен, олар қазақтар тарапынан талан-таражыға түсті. Уәли хан қонысына жақын орналасқан әулие Петр бекінісі (кейінгі Петропавл) сол тұста ірі сауда жәрмеңкелердің бірі болды (Apollova, 1976: 454). Соған бір мысал ретінде 1786 жылы әулие Петр бекінісіне барған татар саудагері туралы орыс солдатты И.Г. Андреевтің жазғандарын айтуға болады (Andreev, 1998: 279).

К. Хафизова Уәлидің сыртпен болған қарым-қатынасына тоқталғанда, Уәлидің Ресей-Чиң патшалығы арасында пассивті, таразының екі басын тең басудай дипломатиялық саясат ұстанғанын айтады (Hafizova, 2015). Сонымен бірге пайдалануға болатын дереккөз ретінде И.В. Ерофеева құрастырған «Құжаттар топтамасына» енген, соңғы кезеңге жататын Уәлидің хатында (хат Сібір инспекцияның сардары, генерал-лейтенант Глазенапқа жолданып, 1809 жылы 3-айдың 4-күні тапсырып алынған) өзінің Ресей, Чиң патшалығы және Бұхара хандығы тарапынан хан ретінде мойындалып отырғанын баса дәріптеген. Дегенмен бұл хаттың түпнұсқасы әзірше белгісіз, әлі де жалғасты зерттеуді қажет ететі. Ұқсас мезгілде қазақ даласына барған солдат Я. Гавердовскийдің естеліктерінде бұл кезде Ресей қазақтардың ішкі ісіне дерліктей араласа қоймағандығы жазылады. Уәли ханның тақта отырған кезеңі Қазақ хандығы саяси өмірі үлкен өзгеріске ұшыраған мезгілге тура келеді. Ол Ресейдің жергілікті әкімшіліктерімен қандай қарым-қатынас орнату ниетінде болғаны әлі де болса талқылауды қажет етеді. Сол үшін жасалатын зерттеуіміздің ұйытқысы ретінде Уәли ханның хаттарын талдамақпыз.

Эксперимент

Қазақ мұрағат құжаттары туралы зерттеулерден ертеректе жарық көрген Б. Әбілқасымов еңбегінен (Abilkasymov, 1988: 14) өзге жақынғы жылдардағы Джин Нода мен Такахиро Онұма (Noda, 2010: 176), Д. Әбділәшімұлы зерттеулерін (Abdilashimuly, 2016: 487) тілге тиек етуге болады. Алайда қазақ даласында хатқа түскен мұрағат құжаттар туралы ізденістер әлі де болса жеткіліксіз. Аталмыш құжаттардың басты ерекшеліктерінің бірі – бұлар қазақ даласының өзінде әр уақытта хатталып, түрлі мақсатпен көрші аймақтарға жөнелтілгендіктен, сол патшалықтардың архив қорларында сақталып, бүгінге жеткен. Әр өңір, әр қаланың мұрағат қорлары мен кітапханаларында бытырай сақталғандықтан, бүгінгі таңда оларды түгендеп, басын қосып топтастырудай ең алғашқы әрі негізгі жұмыстар түбегейлі істелмей, ақсап келеді.

Мақаламыздың зерттеу нысанасы болған, И.В. Ерофеева құрастырған «1675-1821 жылдардағы қазақ билеуші элитасының эпистолярлық мұрасы» атты мұрағат құжаттар топтамасына (Erofeeva, 2014: 1026) енген Уәли ханның хаттарына 1771 жылдан бастап 1821 жылға дейінгі жиыны 54 құжат жатады. Алайда барлығы – түпнұсқа құжаттар емес, арасында орысша аудармасы ғана берілгендері де кездеседі. Хат жіберілген орындар – негізінен Орынбор, патша құзыры және Сібір әкімшіліктері (Омбы, әулие Петр бекінісі). Жоғарыдағы құжат деректерінен белгілі болғандай, Уәли хан Сібір әкімшіліктері, яғни Омбы, Петропавл бекіністерімен тығыз қарым-қатынас жасасып, хат-хабар алысып тұрған.

Енді Уәли хан хаттарының тіліне оралсақ, онда шағатай жазуы негізіндегі ескі қазақ жазба тілімен қатар тот-моңғұл жазуы да пайдаланылған. Мысалы, Уәлидің тот-моңғұл жазуындағы хаты мен патшаның оның мұрагерлігін мақұлдаған жарлығына қатысты деректер сақталғандықтан, Уәли хан да әкесі – Абылай секілді әредік тот-моңғұл жазуын пайдаланып, Чиң патшалығына хат жазғанын аңғаруға болады (Chianlun-zhylnamasy, 2011: 12). Алайда қазақтардың Чиң патшалығына жолдаған хаттарының ішінде тот-моңғұл тілінде жазылғандары уақыт өткен сайын біртіндеп азайып отырған. Әсіресе оң қанат, батыс қанат қазақтарын билеген Әбілмәмбет, Тұрсын хан т.б. әулетте-

рінің тот-моңғұл тілінде жазған ресми іс қағаздары салыстырмалы түрде аз (Abdilashimuly, 2016: 210).

Уәли ханның Чиң патшалығына жіберген хаттарымен салыстырғанда, Ресей жергілікті әкімшілігіне жолдаған хаттарында өзіндік ерекшелік бар. Лингвистикалық тұрғыдан қарағанда, мұндай ерекшеліктер көп жағдайда олардың лексикасынан байқалады. Араб-парсы тілдерінен кірген сөздерді қоспағанда, Ресейге жөнелтілген хаттарында орыс тілінен қабылданған сөздер үнемі кездесіп отырады. Мұндай құбылыс әсіресе кісі, лауазым-шен атаулары мен мезгіл атауларында жиі ұшырайды. Мақаламызда берілген түпнұсқа мәтіндерден мұндай сөздерді тауып алуға болады. Мысалы, Николай Гаврилович Огарев (Miqulāy Gawrīla-uyč Agāraf), гнерал-поручик (yanārāl pūrtčik), апрель (aprel), командир (kamandīr). Ал Чиң патшалығына жолдаған хаттарында, керісінше, моңғұл, манжу және қытай тілдерінен қабылданған сөздер сирек те болса кездесіп қалады. Мысалы, Ежен хан (ezän hān), Хыб амбан (kebā amban), генерал (jañjun). Грамматикалық тұрғыдан қарағанда, олардың тіл табиғаты жалпы жақтан бірыңғай, ішінара парықтарды қоспағанда, бір-бірінен онша алшақтап кетпейді. Кейде емлелік парықтар кездескенімен, ол көп жағдайда хат жазушының білім деңгейіне байланысты туындағандықтан, жалпылық сипат алмайды.

Нәтиже мен талқы

Төменде И.В. Ерофеева құрастырған құжаттар топтамасына енген Уәли ханның Ресей жергілікті әкімшілігіне жолдаған 1780 жылдардағы 3 парша хатына (№609, 610, 615) талдау жасалады. Бұл хаттарды зерттеудің қажеттілігіне келсек, алдымен, олардың орысша аудармаларының (сол тұстағы) түпнұсқадан алшақтауынан туындаған. Мұндай парық аудармашылардың білім деңгейімен байланысты ма әлде олардың Ресей патшалығының емеуріне сәйкесу ниетінде жасаған мағыналық аудармалары ма? Міне, бұлар – талдау жасамаса, болмайтын, тың мәселелер. Қалай болмасын, мұндай құжаттарды жан-жақты сараптау Ресей жергілікті әкімшілігі мен қазақтар арасындағы дүниетанымның ұқсамауы салдарынан туындаған мәселелерді түбегейлі шешу үшін де аса қажет болмақ. Сонымен қатар аталмыш хаттардың ханның өз қолынан шыққан-шықпағаны

әзірше беймәлім болса да, олар Ресеймен өзара қарым-қатынас жасасу барысындағы Уәли ханның ойын тікелей бейнелейтін аса құнды дереккөздер екені даусыз. Ал оның ескі қазақ жазба тілін зерттеудегі материалдық құны – өз алдына бір төбе.

1) Уәли ханның 1788 жылы сәуір айында Сібір қамалдарының билеушісі Н.Г. Огаревке жазған хаты (№609)

2)

Көшірмесі:

(1) بزکی والی حانددن (2) سزکی سیر لین یاسنی تمام بیله کوچی گو صبودین ینارال پورتچک هم کوالیر (3) میقولای کاؤریله اویچ اگارف ننگ عالی حضور یغہ جوق اوتتماکلوک ایله (4) معلوم نه (5) قایسی حضور نکزدان یبارلمش حاتونکزی بزنگ قولومزعه (6) تیکدی مارط ای ننگ کوننده اما مزمنی مفهوم اولندی یازوب سز (7) بزنگ تلاقومز بیونچه معلوم قیلدنکز قایسی دور اول پادشاهمز (8) عظمه حضراتلارنی باروب دیداروین کورمکلوک حقتده یعنی اوزمز (9) ننگ اینومزنی یبارمکلوک اوچون دیب باری آننگ برله اون (10) کشی دیب اما شول اش حقتده بزنگ صورقومزغه کورا معلوم قیلد (11) نکز اوزنکزدان روحصت بروب یول بار دیب پادشاهغه یبارمکلک (12) اوچون اما بزددین قایو زمانده بارور بولپسه حضر دیب شول سبیلی (13) بز تلای مز بر اینومز برله باری اون کوشنی یبارورمز حدای (14) قله پسا شعبان آی ننگ باشیی برلان سزلارگا باروب (15) معلوم بولورلار شول حالده سزلار خوش کوروب پادشاه (16) نی کورور اوچون یبارارسز (17) اولکی قعداچه یخشی قیلوب یبارسنکز ایردی دیب ینه (18) بز لاره قطای سیاسی یخشی کعز یبارسنکز ایردی هم سؤر (19) غوچ یبارسنکز ایردی (20) دیب اینانماق اوچون (21) والی حان مهرمنی باسدم (22) ماهی رجب ننگ یژمنده ۱۷۸۸ [مهر] ابولی خان بن بهادر ولی سلطان

Транскрипциясы:

(1) Bizki Walī hāndīn (2) sizki sibir leniyāsini tamām biylägüci goşpudin yanārāl pūrtčik ham ku walīr (3) Miqulāy Gawrīla-uyč AgārafniK ‘ālī ḥuzū riğa çoq ötinmäklük ilä (4) ma‘lūmna. (5) Qaysi ḥu žūriKizdan yibärilmiš ḥatuKizi bizniK qolumizğa (6) tigdi marṭ ayniK küninde. Ammā mazmūni maf hūm olindi, yazupsiz (7) bizniK tilāwūmiz boyunča ma‘lūm qildiKiz, qaysi dur ol padšāhmiz (8) ‘azim a ḥazratlarni barup didāruyin körmäklük ḥaqında, y a‘ni özmiz- (9) niK bir inūmizni yibärmäklük üçün dep, bāri aniK birlä on (10) kiši dep, ammā šol iš ḥa qında bizniK şurawumizğa körä ma‘lūm qild- (11) i Kiz öziKizdän rūḥşat berüp yol bar dep padšāhğa yi bärmäklük (12) üçün. Ammā bizdin qayuw zamānd a barur bolsa ḥazir dep. Šol sababli (13) biz tilāymi z bir inūmiz birlä bāri on küšni yibärtürmiz, ḥudāy (14) qalasa ša‘bān ayniK baši birlän sizlārgä barup (15) ma‘lūm bolurlar. Šol ḥalda sizlār ḥoş körüp pa dšāh- (16) ni körür üçün yibärärsiz, (17) awwalgi q

a‘dača yaḥṣī qīlup yibärsäKiz erdi dep, yenä (18) bi zlärä qīṭay siyāsī, yaḥṣī ka‘az yibärsäKiz erdi ham s uwīr- (19) ḡuṣ yibärsäKiz erdi (20) dep inanmaq üč ün (21) Walī ḥān muhrīmni basdum. (22) Māhī raja bnīK yawmında 1788.

[muhr] Abulay ḥān bin bahādūr Walī sultān

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Мен, Уәли хан сіз, Сібір қамалдарын түгел билеуші генерал-поручик Николай Гаврилович Огарев (1787 жылдан бастап Сібір тәуелсіз әскери корпусы және Сібір әскери округінің командирі болып тағайындалған) мырзаның құдіретті құзырына айрықша өтініш айтып мәлімдеймін.

Құзырыңыздан {март айында}¹ жіберілген хатты тапсырып алып, мазмұнынан хабар таптық. Онда «біздің тілеуіміз бойынша патшамыз мәртебелі хазіреттеріне (орысшасында «Санкт-Петербург» деп аударылған) барып, дидарын көрмек хақында, яғни өзіміздің бір інімізді қосып, жиыны он кісі жібереміз деп мәлім еттіңіз» дегендер жазылыпты әрі сол іс жөнінде біздің сұрағанымызға «патшаға жібермекке жол бар, қай кезде барса да дайынбыз» деп өзіңіз рұқсат беріп, жауап қаттыңыз. Сол себепті біз тілейміз, бір інімізбен қосып, жиыны он кісі жіберерміз. Құдай қаласа, шабан айының (орысша аудармасында: «5-ай». Шабан айы Юлиан күнтізбесі бойынша: 4/26-5/24) басында сіздерге (орысшасында «әулие Петр қамалы» болып аударылған) барып жолығар (аталмыш елшілер Хафизованың еңбегінде ауызға алынбаған. Сондай-ақ аталмыш хаттан Огаревтің Уәли хан мен Ресей патшасы арасында жеңгетайлық рөл ойнағанын байқауға болады), сол халда сіздер хош көріп, патшаны көруге жіберерсіздер.

Әуелгі қағида (орысшада «дереу» сөзімен баламаланған) бойынша жақсылап жөнелтсеңіз екен және біздерге қытай сиясы, сапалы қағаз һәм сүргіш (орысшадағы «сургуч» сөзінен келген) жіберсеңіз екен деп сенім үшін Уәли хан мөрімді бастым. 1788 жылы ражап айының күндерінде (орысша аудармасы бойынша, хатты табыстап алған күн: 1788 жылы 4-айдың 5-күні. Ражап айы).

[Мөр] Абылай хан бін баһадұр Уәли сұлтан (орысшада (ИАОО, 1-қор, 1-тізім, 249-іс, 579, 579-қ.п. Тілмәш Маметияр Кучеяровтың аудар-

масы) «ағайындым» болып аударылған. Хаттың түпнұсқасы: 398-398об.).

2) Уәли ханның 1788 жылы мамыр айында Сібір қамалдарының билеушісі Н.Г. Огаревке жазған хаты (№ 610)

Көшірмесі:

(۱) بزکی والی حاندین (۲) سزکه اومو قلعه سنده طوروب تمام سیر لیبسنی بلاگوچی گوویدین (۳) ینارال بوروتچک هم کوالیر نیقالای غاؤریلوچی آکارؤغه چندان دوعالار قیلامز (۴) و بعده سزلارنینک اعلی مرتبلی حضرتلارونکزدان مبارک حظونکزی (۵) یولدوقدوق یازازلار سولطان قوشوم قران تتاری نعمت الله عثمان (۶) اوغلی ننک ماللارون الدی بارچه سی منکده تورث یوز ایلی صوم قریق ایکی تین (۷) دیب اما اول یوقاریدای تتار بزلاردان یارلیق الغانی یوق اوشبو (۸) کونکچه بز انی بلمایمز پزلار انلارنی کملارکه طابشورغانکزی (۹) بزلار اوزومزدان مهرومنی کملارکه برسک شونلارونی بزینک قزاق (۱۰) یورطنده یوروب جبر جفا قیلونسالار بز شوندایلارنی یولاب راضی (۱۱) قیلغوچی مز بو یاد ایدولمش عثمان اوغلی قابیسی ایلننک نی قزاق لار (۱۲) آلوب چقاندور شوندین سوراغای پزلار قابیسی دور اول یاد ایدو (۱۳) لمش سولطان قوشوم غه بز قوشقانومز یوق هم بزلار بلمایمز (۱۴) الغان هم المغانون بزدان انلار آلوص یرده طورالار اکرده راست (۱۵) بولسه اشوندای ماللار حجتلی دور کمگه طابشوروب چغارغان (۱۶) قزاقلاردان شولار غه بز هج بر سولطانلار و هم اسطرشینه (۱۷) لار غه سؤداکار چغاروب یوروتونکز دیب یارلیق (۱۸) قیلغانمز یوق اوزونکز بلکانغکزچه عمل قیلاسزلار (۱۹) ایننماق اوچون بن ولی حان (۲۰) کندو الم ایله مهرومنی باسدوم (۲۱) ماه شعباننک یومنده (۲۲) ۱۷۸۸ یلده

[مهر] ابولی خان بن بهادر ولی سلطان

Транскрипциясы:

(1) Bizki Wali händin (2) sizge Omu qal‘asind a turup tamam Sibir lenisini bilägüci goşpudin (3) yanaral borutčik ham kuwalir Niqalay Gawrilwič A ġaruwğa čindan du‘alar qilamiz. (4) Wa ba‘de sizlä rniK ‘alā martabali ḥazratlaruKizdan mubārak ḥaṭu Kizni (5) yolduquduq, yazasizlar sultān Qoşum Qaza n tatāri Ni‘mat-ol-lāh ‘Uşmān (6) uġliniK mällarun aldī, barčasi miKda tört yüz elli şom qiriq eki tiyni (7) dep. Ammā ol yoqarıdağı tatār bizlärdän yarlıq alġani yoq, oşbu (8) küngäčä biz anı bilmäymiz sizl är anlarñi kimlärgä ṭapşurġaniKizni. (9) Bizläz özü mizdän muhrumñi kimlälargä bersäk, şonlarñi bizni K qazaq (10) yurtında yürüp jabr-jafā qilunsalar, bi z şondaylarñi yollaṗ räzi (11) qilġučiñiz. Bu yād e dülmış ‘Uşmān oġlini qayşi eliniK ne qazaqlar (12) alup čiqġandur şundayın suraġaysizlar, qayşidur ol yād edü- (13) lmiş sultān Qoşumğa biz qoşqanumı z yoq, ham bizläz bilmäymiz (14) alġan ham almaġ anun, bizdän anlar aluş yerdä ṭuralar. Agarda rāst (15) bolsa, aşunday mällar ḥajatlidur kimġä ṭapşurup čigärġan (16) qazaqlardan surarġa. Biz hič bir sultā

¹ { } – хаттың орысша аудармасында түсіп қалған мазмұндар осы жақшаға алынды. ИАОО (Ресей Омбы облыстық тарихи архиві), 1-қор, 1-тізім, 249-іс, 397-п.

nlar wa ham astaršina- (17) larğa sawdagar čigarup yorutuKiz dep yarlıq (18) qilğanmiz yoq, özüKiz bi lgäniKčä ‘amal qilasızlar. (19) inanmaq üçün bän Walı hān (20) kendü ālim ilā muhrumni basdum. (21) māh ša‘bānniK yawmında (22) 1788 yilda.

[muhr] Abulay hān bin bahādur Walı sulṭān
Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Мен, Уәли хан сіз, Омбы қаласында тұрып барлық Сібір қамалын билеуші генерал-поручик Николай Гаврилович Огаревке шынымен дұға қыламын.

Онан кейін сіздің жоғары мәртебелі хазіреттеріңізден мұбарак хатыңызды тапсырып алдық. Онда былай жазылыпты: «Сіздің Қосым сұлтан (орысша аудармасында «билет»), яғни рұқсат қағазы. Н.Г. Апполованың еңбегінде: «Жарлықта орыс саудагерлерін тіркеу ережесіне қатысты айтылған», – делінеді. Жарлықта жазылуға міндеттелген заң-ережелер жөнінде айтқан). Қазан татары Нығыметолла Османұлының (орысша аудармасында «татар саудагер өз жерінде жоқ» дегенді баса дәріптеген) малын барымталаған, жиыны 1, 450 сом {42 тиын} екен». Бірақ жоғарыда айтылған татар осы күнге дейін бізден жарлық алған жоқ, сіздердің оны кімге тапсырғандарыңызды біз білмейміз. Біз өзімізден кімдерге мөр басып, қағаз берсек, соған жауаптымыз, егер олардың қазақ арасында жүріп жәбір-жапа шеккені болса, біз сондайларды жолдап, разы қылушымыз. Бұл айтылған Османұлын қай елдің (рудың) қазақтары алып шыққан? (Орысшасында: «Османовтың қайда, қазақтың қай руы жағынан барымталанғанын мен білмеймін. Ол үшін ешкімге де төлемақы төлеткізе алмаймын», – деп түсіндірілген). {Осыларды сұрағайсыздар}. Жоғарыда аты аталған Қосым сұлтанға біз қосқан жоқпыз (орысша аудармасында: «Шынымен Қосым сұлтанның орыс саудагерлерін барымталағанын жазған», – деп басқалай түсіндірілген) хәм оның (орысшасында «Османовты» деген сөз қосылып аударылған) алған-алмағанын білмейміз, олар бізден алыс жерде тұрады. Егер рас болса, сондай мал кімге қажет, тапсырып шығарған қазақтардан сұраған жөн. Біз ешбір сұлтандар хәм билерге «саудагер шығарып, сауда істендер» деп жарлық қылғанымыз жоқ, өз білгеніңізше (орысша аудармасында ұқсастық бар. Онда: «Сіз саудагерлерді жіберіп, барымталанған жағдайда қазақтардан төлетіп алыңыз», – делінген. Әрине, «мұндай мазмұндарды тілмәш өз ойынан қосқан», – деп айта аламыз) амал қыларсыз. Сенім үшін мен Уәли

хан өз қолыммен мөрімді (орысшасында «қара мөр» болып аударылған) бастым. 1788 жылы шабан айының күндерінде (орысша аудармасы бойынша, хатты табыстап алған күн: 1788 жылы 5-айдың 22-күні. Шабан айы Юлиан күнтізбесі бойынша: 4-айдың 26-күнінен 5-айдың 24-күніне дейін).

[Мөр] Абылай хан бін баһадұр Уәли сұлтан

3) Уәли ханның 1788 жылы маусым айында Сібір қамалдарының билеушісі Н.Г. Огаревке жазған хаты (№ 615)

Көшірмесі:

(1) بزکی ولی حانددین (2) سزکی سبر لین یسنی تمام بیلاگوچی کورپوسنوی کاماندیر (3) گوسپودین ینارال پورتچک هم کوالیر میقولای گاؤریله اوپچ اکارف (4) ننک بلنت مرتبه سینه معلوم نه دور هم حبردار قیلامز (5) قایسی اوزغان اپریل ننک اینده سزلارننک حضورنکزدان (6) امر یارلق برلان قران تاطاری عبدالکریم بکای اوف ننک پریکاشچکی (7) تظار عبدالفیض عبودک اوغلی بزگا سؤدا برلان کیلوب بز هم اوزمز (8) دان یارلق بیروب اوزمزننک کشی مز برلان قوشوب بیروب سؤدا (9) قیلوب یوروگانلارندا آلاچ قراچم ننک تینتکلاری چؤرتبالی قارا (10) کیساک صاری ایاق ننک بالالری قروق کشی برگوب شول یردا سلطان (11) باراق شغای اوغلی برلان برگا بولوب شول عبدالکریم ننک پریکاشچکی (12) فیض الله ننک قولوندان طارطب طالاب هم اوزنی جبر کورگوزوب (13) آلوبلار قروق بش صوم لق مالنی بززننک یارلق مزنی طنکلماهی (14) اما بزлар سزلاردان یارلق کیلپسه حاتونکرز بوینچه آدا قیلومزلار (15) هر اشارنکزی سوزنکزی صیلاب ایمدی بن سزلارگا بوندین بورین (16) بر ایکی کرر حاط برلان معلوم قیلوب ایردک یورطننک نه معقل لاری (17) حقتده شوندايون تیلو تینتیکلارنی اچدان بولوب سز طیاسز بز (18) قردان بولالوق دیب اما داخی شول نه معقل لارحقتده اوتنامز سز (19) لارگا اگردا سوزمزی آلونکرز شول نوغای ننک طالاعان ماللاری (20) حقتده شول قرا کیساک چورت بالی دان کشی لار اوسطاغای سز (21) هم نوغای لارغه معلوم قیلغای سز هم اوسطارغه بیورغای سز قزل یار (22) داعی کاماندیرلارکا اول سؤداگارلارننک مالی یوغالماسون هم غیری لارگا دا (23) شول یولنی قیلغای سز بززننک سوزمزی قابول قیلوب الصانکرز اگردا (24) بول اشارنی سز قیل نکز مونده آننک اوچون آلاچ قزاق یورطی (25) یاغو بولماسقه بن کفیل بولدوم بن قوزغالماسام آلاچ قوزغالماس (26) در (27) انکلانکرز هم بزنی راص کونکل گا الصانکرز زنهار تینتک لارنی (28) طیالق اگر سز آنددین بولماسنکرز تیلی تینتکلارنی طیماسنکرز (29) اچدان سز بولماسنکرز بر یلغز طیارغه آلمزدان کیلمایدور صونک (30) بز ننک اوزمزگا اینانوب کون الکاری سؤداگارلار بززننک آرقلی (31) چغارمغای سز هم طالانسیا بزدان سورامغای سز المز کیلپسه اوزومز (32) دا ارچب جیارمز بززننک سوزلارمز یورماپسانی یازابوق شول (33) اشارننک غامنی قیلاسز دیب یازغوچی (34) والی حان اینانماق اوچون (35) کند الم برلان مهرمنی باسدوم (36) ماهی رمضان نک یؤمنده 1788 یلده [مهرا] ابولی خان بن بهادر ولی سلطان

Транскрипциясы:

(1) Bizki Walī hāndin (2) sizki Sibir linyasini t amām biylägüçi korpusnuy kamandır (3) gospudin yanārāl bortčik ham kuwalir Miqolāy Gawrilawič Agārf- (4) niK boland martabasına ma'lūmna dur ham hābardār qīlamiz. (5) Qaysi ozğan aprelniK ayi nda sizlärniK hūzūriKizdan (6) amr-yarliq birlän qazān taṭārī äAbd al-karim BukayofniK prikaščiki (7) taṭār äAbd al-Fayz äAbduk oğli bizgä sawda birlän kelüp biz ham özmiz- (8) dän yarliq berüp, özmizniK kišimiz birlän qoşup yibärüp sawda (9) qīlup yür gānlärindä alač qaračimniK tentäkläri Žuwrbalī qara (10) kesäk şari ayaqniK balaları qīruq kişi birgüp , şol yerdä sulṭān (11) Baraq Şigay oğli birlän birgä bolup, şol äAbd al-karimniK prikaščiki (12) Fayz-ullāhniK qolundan ṭarṭip ṭalap ham özni jabr körgüzüp (13) aluplar qīruq beş şomliq mālni bizniK yarliqimizni ṭiKlamay. (14) Ammā bizlär sizlär dän yarliq kelsä, ḥatuKiz boyınča ada qīlumizlar (15) har işl äriKizni, söziKizni şıylap. Emdi bän sizlär gä bunda n burin da (16) bir-eki kar[at] ḥaṭ birlän maēlūm qīlup erdük yurtniK na-maēqūlları (17) ḥaqında, şond ayun telü-tenteklärni içdän bolup siz ṭiyarsiz, biz (18) qirdan bolaluq dep. Ammā daḥi şol na-maēqūllar ḥaqında ötinämiz siz- (19) lär gä, agarda sözmizni aluKiz şol noğayniK ṭalağan mālları (20) ḥaqında şol Qarakesäk čuwrṭbalidan kişilär uşatğaysiz (21) ham noğaylar gä maēlūm qīlğaysiz ham uşar gä buyurğaysiz Qizilyar- (22) daği kamandirlar gä, ol sawda gārlar niK māli yoğalmasun ham gayrilar gä da (23) şol yolni qīlğaysiz, bizniK sözmizni qabul qīlup alş aKiz agarda (24) ol işlärni siz qīliKiz. Munda aniK üçün alač qazaq yurti (25) yağubolmasqa bän kafil boldim, bän qozğalmasam alač qozğalmas (26) dur. (27) AKlaKiz ham bizni raş köKilgä alş aKiz, zenhār tenteklärni (28) ṭiyaliq, agar siz andin bolmasaKi z teli tenteklärni ṭiymasaKiz (29) içdän siz bolmasa Kiz, biz yalğiz ṭiyar gä älimiz dän kelmäy dur. SoK (30) bizniK özimiz gä inanup kün ilgäri sawdagārlar bizniK arqili (31) čigarmağaysiz ham ṭalansa bizdän şuramağaysiz, älimiz kelsä özmiz (32) dā arčip jiyarmiz, bizniK sözlärmiz yürmäsä ne yazayuq, şol (33) işlärniK gāmnı qīlasiz dep yazğüçi (34) Walı ḥān, inanmaq üçün (35) kend älim birlän muhrimni b asdum. (36) Māhi ramazā[nni]K yawmında 1788 yīlda.

[muhr] Abulay ḥān bin bahādur Walı sulṭān

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Мен, Уәли хан сіз, Сібір қамалдарын түгел билеуші корпус командирі, генерал-поручик Николай Гаврилович Огаревтің жоғары мәртебесіне мәлімдеме хабардар қыламыз.

Өткен апрель айында сіздің құзырыңыздың жарлығымен Қазан татары Әбділкәрім Бөкеевтің (орысша аудармасында: «Бакиров») өкілі – татар Әбділпейіз Абдүкүлы бізге саудамен келіп, біз хәм өзімізден жарлық беріп, өзіміздің кісімізге қосып жіберіп, сауда істеп жүргендерінде, алаш (орысша аудармасында: «Абдулгази») қарашымның тентектері {Шуртбалы} қаракесек (Боувердің мәлімдемесінде қаракесек руының әулие Петр қамалының түстік алқабын мекендейтіні жөнінде жазылған (Юлиан күнтізбесі бойынша 1795 жылы 4-айдың 9-күні). {сары аяқтың} балалары 40 кісі болып, сұлтан Барақ Шығайұлымен бірге біздің жарлықты тыңдамай, Әбділкәрімнің өкілі – Пайзолланың (орысшасында «Шығайдың балалары» деп аударылған) қолынан 45 сомдық малын барымталап хәм өзін жәбірлепті.

Бірақ біз сіздерден жарлық келсе, әр ісіңізді, сөзіңізді сыйлап, хатыңыз бойынша ада қыламыз. Бұдан бұрын мен сіздерге бір-екі рет хат жазып, жұрттың орынсыз қылықтары хақында «сондай телі-тентекті іштен сіз, қырдан біз болып тыялық», – деп мәлімдеген болатынмын. Әйтсе де тағы сол телі-тентектер туралы өзіңізден өтінеміз, егер сөзімізге құлақ салсаңыз, сол ноғайдың (бұнда татарлар айтылып отыр) таланған малының есебіне сол Қаракесек Шуртбалыдан кісі ұстағайсыз әрі ноғайларға мәлімдегейсіз хәм Қызылжардағы командирлерге ұстауға бұйырғайсыз. Ол саудагерлердің малы жоғалмасын хәм басқаларға да сол жолды дәріптегейсіз. Егер біздің сөзімізді қабыл алсаңыз, бұл істерді сіз істеңіз, ол үшін алаш қазақ жұрты жау болмасына мұнда мен кепіл болдым, мен қозғалмасам, алаш та қозғалмас.

Құлақ ассаңыз хәм бізді шынымен көңілге алсаңыз, телі-тентектерді тыяйық, егер сіз ол жерден іштен телі-тентектерді тыймасаңыз, біз жалғыз тыюға әліміз жетпейді. Соған біздің өзімізге сеніп, күн ілгері саудагерлерді біз арқылы шығармағайсыз хәм таланса, бізден сұрамайсыз. Өліміз келсе, өзіміз де іздеп жиярмыз, біздің сөзіміз өтпесе, не жазайық, сол істердің қамын қыласыз (бұл жолдардан Уәли ханның наразылығын аңғаруға болады) деп жазған Уәли хан. Сенім үшін өз қолыммен мөрімді бастым. 1788 жылы рамазан айының күндерінде (хат орысшаға 1788 жылы 7-айдың 3-күні аударылған. Хат жазылған рамазан айы Юлиан күнтізбесі бойынша, 5/25-6/23. Ерекше

ескеретін жағдай: хаттың соңғы бөлегінің орысша аудармасы түпнұсқадан мүлдем алшақ).

[Мөр] Абылай хан бін баһадүр Уәли сұлтан

Қорытынды

Сонымен, Уәли хан және оның саяси өмірі жөнінде ғылыми талдаулар жасай отырып, оның XVIII ғасырдың 80-жылдары Ресей жергілікті әкімшілігіне қарата жазған 3 парша хатын сараптап, ой елегінен өткіздік. Осында жасалған талдаулардан байқағанымыздай, хаттың тілі жатық, оқып түсінуге қолайлы. Екіншіден, олардың қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы арқылы хаттың әсілгі мағынасымен сол тұстағы орысша аудармасы арасында едәуір алшақтық барын білуге болады. Хаттың кейбір

бөлектері тіпті аударылмай қалған. Бұдан сол тұстағы қазақ билеушілерінің негізгі мақсаттары, айтпақшы ойлары Ресей жергілікті әкімшіліктеріне толық өз қалпында жетпегендігі, жетті деген күнде де хат мәтіні ілікке алынбай, мағынасы бұрмаланғанын анық көруге болады.

Мақаламыздың негізгі арқауы болған Уәли ханның хаттары XVIII ғасырдың соңындағы Қазақ хандығының жалпы жағдайын, жүйеден оның Ресеймен болған дипломатиялық қарым-қатынасын қайталай сараптап, жай-жапсарын толық түсіну үшін аса қажетті тарихи дереккөздер болмақ. Сонымен қатар бұлар біздің деректану, ескі қазақ жазба тілі сынды соны тақырыптарды індетте зерттеуімізде кем болса болмайтын құнды тілдік материалдар болып есептеледі.

Әдебиеттер

Ерофеева И. В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Т. 2. – Алматы: Абди компани, 2014. – С. 1026.

Хафизова К. Международные связи Вали хана // Мысль. – 2015. – №7. – С. 63-75.

中国第一历史档案馆编《乾隆朝满文寄信档译编》(15/22卷), 长沙: 岳麓书社, 2011.

Noda J. The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries, – Leiden; Boston: Brill, 2016. – 350 p.

Шангин И.П. Дневные записки в канцелярию Кольваново-Воскресенского горного начальства о путешествии по Киргиз-кайсацкой степи. – Барнаул: Аз Бука, 2003. – С. 151.

Naganuma H. Russia's politics toward the Kazakh khans in the early 19th century: The two khan systems in the Middle Horde // JACAS (The Japan Association for Central Asian Studies) Bulletin. – 2017. – №13. – 1-14 p.

中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(210卷), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.

Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. – С. 279.

Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение прииртышья в конце XVI первой половине XIX в. – М.; Наука, 1976. – С. 369.

Ерофеева И.В. сост. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. 5. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 620.

Әбділқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 144 б.

Noda J.; Onuma T. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. – Tokyo: The University of Tokyo, 2010. – 176 p.

Әбділәшімұлы Д. Ескі қазақ жазба тілі. – Алматы: Елтаным, 2016. – 240 б.

Әбділәшімұлы Д. Жүңго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Алматы: Елтаным, 2016. – 216 б.

References

- Abdilashimuly D. (2016). Eski kazak zhazba tili [Old kazakh written language]. Almaty: Eltanym, 240 b. (In Kazakh)
- Abdilashimuly D. (2016). Zhugo birinshi tarihi muragatynda saktalghan kazaksha kuzhattar. [Kazakh documents from the first Chinese historical archive]. Almaty: Eltanym, 216 b. (In Kazakh)
- Abilkasymov B. XVIII-XIX gasyrlardagy kazak fdebi tilinin zhazba nuskalary. [Written sources of the Kazakh written language XVIII-XIII century]. Almaty: Gylым, 144- b. (In Kazakh)
- Andreev I.G. (1998). Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov. [Description of the Middle Horde Kirghiz-Kaisaks]. Almaty: Gylым, 279 s. (In Russian)
- Apollova N.G. (1976). Hozyajstvennoe osvoenie priirtyshya v konce XVI pervoj polovine XIX-v. [Economic development of Irtysh at the end of the XVI first half of the XIX century]. M-Nauka, 369 s. (In Russian)
- Erofeeva I. V. (2007). Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov. [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries]. T. 5. Almaty: Dajk-Press, 620 s. (In Russian)
- Erofeeva I. V. (2014). Ehpistoljarnoe nasledie kazahskoj pravjashchej ehlyty-1675-1821-godov. Sbornik istoricheskikh dokumentov v dvuh tomah. T-2. Almaty: Abdi kompani, 1026 s. (In Russian)

Naganuma H. (2017). Russia's politics toward the Kazakh khans in the early 19th century: The two khan systems in the Middle Horde. JACAS (The Japan Association for Central Asian Studies) Bulletin. No 13. 1-14 p. (In English)

Noda J.; Onuma T. A. (2010). Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Tokyo: The University of Tokyo, 176 p. (In English)

Noda J. (2016). The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Leiden; Boston: Brill, 350 p. (In English)

Hafizova K. (2015). Mezhdunarodnye svyazi Vali hana. [International relations of Vali Khan] Mysl. No 7. 63-75 s. (In Russian)

Shangin I. P. (2013). Dnevnye zapiski v kancelyariyu Kolyvano-voskresenskogo gornogo nachalstva o puteshestvii po kirgiz-kajsackoj stepi. [Daily notes to the office of the Kolyvano-Voskresensky mining authorities on the journey through the Kirghiz-Kaissak steppe]. Barnaul: Azbuka, 151 s. (In Russian)

中国第. (2011). 历史档案馆编《乾隆朝满文寄信档译编》(15/22 卷), 长沙: 岳麓书社, 2011. (in Japanese)

中国边. (2012). 境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(210 卷), 桂林: 广西师范大学出版社 (in Japanese)